

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ РЕФЛЕКСІЄЮ І ОСОБИСТІСНИМИ ЗМІНАМИ ЗАСУДЖЕНИХ ЖІНОК В УМОВАХ ВИПРАВНОЇ КОЛОНІЇ ПІД ЧАС ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ

УДК 159.9

САХНО С.В.

старший викладач кафедри соціології і
соціальної роботи Приазовського державного
технічного університету, м. Маріуполь

У статті висвітлено взаємозв'язок між рефлексією і змінами, які відбуваються в особистості засуджених жінок під час відбування покарання.

Ключові слова: *рефлексія, ресоціалізація, реадaptaція, позбавлення волі, особистісні зміни, агресивність, самооцінка, почуття провини.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ РЕФЛЕКСИЯ И ЛИЧНОСТНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ ОСУЖДЕННЫХ ЖЕНЩИН В УСЛОВИЯХ ИСПРАВИТЕЛЬНОЙ КОЛОНИИ ПРИ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ

В статье освещены взаимосвязи между рефлексией и изменениями, которые происходят в личности осужденных женщин во время отбывания наказания.

Ключевые слова: *рефлексия, ресоциализация, реадaptaция, лишение свободы, личностные изменения, агрессивность, самооценка, чувство вины.*

Постановка проблеми. Проблематиці рефлексії присвячена значна кількість філософських досліджень (А.С.Арсен'єв, Е.В.Ільєнков, В.А. Лекторський, В.О. Лефевр, А.П. Огурцов, П.Тейяр де Шарден та ін.). У психології вивчення даного феномену здійснюється у зв'язку з обґрунтуванням закономірностей теоретичного мислення (В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, А.З. Зак, Л. В. Занков, Ю.І. Машбиць, І.М. Семенов, С. Ю. Степанов, Ю.М. Швалб); для пояснення процесів комунікації та кооперації (М.Г. Алексєєв, І.С. Кон, В.В. Рубцов, В.І. Слободчиков, А.Т. Тюков, Г.П. Щєдровицький); у контексті дослідження особливостей становлення особистості, її виховання і самовиховання (І.Д. Бєх, М.Й. Боришевський, Н.І. Гуткіна, В.К. Зарецький, А.В. Захарова, Б.В. Зейгарник, О.Л. Кононко, А.І. Ліпкіна, О.Р. Новікова, Н.І. Пов'якель, В.О. Семиченко, С.П. Тищенко, А.Б. Холмогорова, Г.А. Цукерман).

Попри досить значний обсяг теоретичної та прикладної розробки даної проблеми, вона і досі викликає гострі дискусії. У літературі немає єдиної думки щодо психологічної природи досліджуваного феномену, недостатньо вивчені ме-

ханізми рефлексії та їх прояви, дискусійним є і питання про усталену дефініцію поняття “рефлексія” і ту психічну реальність, яка цим терміном позначається. Значної уваги потребує теоретичне та експериментальне дослідження розвитку рефлексії на різних етапах онтогенезу.

Мета статті визначити взаємозв'язок між рефлексією і особистісними змінами, які відбуваються в особистості засуджених жінок під час відбування покарання.

Зважаючи на відсутність спеціальних досліджень особливостей рефлексії засуджених жінок в умовах виправної колонії і суспільну значущість окресленої проблеми, її наукове вивчення в наш час є особливо актуальним. У першій половині 70-х років проблеми психології особистості і соціального середовища засуджених починають активно вивчатися у новостворених науково-дослідницьких лабораторіях, навчальних і науково-дослідницьких закладах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній пенітенціарній практиці вивченням особистості злочинця займалися А.Д.Глоточкин, М.Г.Дебольский, В.Г.Деев, А.Г.Ковальов, А. В.Наприс, А.С.Міхлін, В.Ф.Пірожков, В.М.Поздняков, А.Р.Раїнов, В. А.Семенов, Ю.В.Славінська, А.І.Ушатиков, В.В.Яковлев, та ін. А вивченням особистості саме засуджених жінок займалися одиниці. Є окремі аспекти вивчення Я-концепції засуджених (особливості спрямованості особистості, ціннісні орієнтації, життєві плани, самооцінка, емоційно-вольова сфера, вплив установок на поведінку та ін.), але комплексних досліджень саме рефлексії засуджених немає [1; 2; 3; 4; 5].

Аналіз сучасної психологічної літератури свідчить про наявність безлічі недосліджених питань і протиріч в області вивчення особистості засуджених. Серед великої кількості матеріалу і теоретичних концепцій, присвячених різним аспектам вивчення особистості засуджених, дуже мало робіт, що зачіпають проблему рефлексії ув'язнених. Зроблене нами вивчення особливостей рефлексії засуджених до позбавлення волі є для психології не тільки цікавою теоретично, але і важливим практичним завданням.

Незважаючи на науковий інтерес з боку психологів до феномену рефлексії, саме рефлексія засуджених жінок під час відбування покарання в умовах позбавлення волі, а зокрема в виправних колоніях вченими не розглядалась. Суто психологічні дослідження особистості засуджених були відносно «Я концепції» засуджених (Чернишова О.В.); особистісних змін засуджених в умовах позбавлення волі (Питлюк-

Смеречинська О.Д.); жіночої злочинності (Антонян Ю.М.), але визначення рефлексії як умови ресоціалізації не розглядалося. Враховуючи зазначені дослідження, визначимо, що шлях до ресоціалізації та реадаптації засуджених жінок через розвиток рефлексивного компоненту особистості дослідниками враховано не було. З огляду на недостатню розробленість перелічених проблем актуальним є визначення особливостей рефлексії та її подальший розвиток у засуджених жінок, відбуваючих покарання у виправних колоніях з метою застосування одержаних знань в системі виконання покарань.

Завдання дослідження:

1. Визначити теоретико-методологічні підходи до проблеми феномену рефлексії.
2. Проаналізувати методологічні і методичні аспекти взаємозв'язку рефлексії і ресоціалізації;
3. Виявити взаємозв'язок між рефлексією і психологічними особливостями особистості засудженої жінки в процесі особистісних змін під час відбування покарання;

Теоретико-методологічною основою дослідження є системний підхід до вивчення особистості; теорія аддиктивної поведінки; діяльнісна концепція; модель рефлексивної психології; педагогічні основи ресоціалізації.

Методи дослідження:

- теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, узагальнення, систематизація, класифікація, вивчення нормативних документів, особових справ та програм індивідуально-виховної роботи із засудженими;

- емпіричні: констатуючий та формуючий експеримент, включене спостереження, анкетування та бесіди, тестування за методиками: Карпова А.В. (для діагностики рівня рефлексивності); методика дослідження самоствавлення (МІС, С.Р.Пантілеев); математико-статистичної обробки даних.

Організація дослідження. Дослідження проводилося впродовж 2008–2013 років. В дослідженні взяли участь засуджені жінки віком від 20 до 35 років (257 респондентів):

Дослідження проходило на базі Приазовської виправної колонії №107 міста Маріуполя.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

1. Вперше комплексно досліджено рефлексію засуджених жінок. Вивчено особливості розвитку рефлексії у засуджених жінок в умовах виправної колонії. Проаналізовано основні підходи щодо дослідження даного феномену в зарубіжній та

вітчизняній психологічній науці. Уточнено психологічну дефініцію рефлексії як інтегральної особистісної сутності.

2. Показано, що становлення рефлексії у межах виправної колонії під час відбування покарання безпосередньо залежить від розвитку здатності до самопізнання та самоаналізу, вміння покладатися на самооцінку та спроможності регулювати поведінку, співвідносячи її з очікуваннями інших людей.

3. Проведено кореляційний, факторний аналіз, t-критерій рівнів рефлексії засуджених жінок.

4. Встановлено критерії визначення рівня розвитку рефлексії жінок-правопорушниць та визначено її типологію. Виявлено розбіжності між рівнями рефлексії жінок в групах після проведення заходів з розвитку рефлексії.

5. Запропоновано та апробовано систему психокорекційних, творчих та методичних прийомів розвитку рефлексії засуджених жінок в умовах виправної колонії.

Теоретична значимість полягає, з одного боку, у збагаченні психологічних уявлень рефлексивної теорії в рамках інтегративного підходу, з іншого боку, у внесенні певного вкладу по виявленню її специфіки стосовно особистості засуджених жінок.

Практичне значення роботи визначається можливістю використання здобутих даних в практичній діяльності психологів жіночих виправних колоній. Основні положення роботи використані при розробці навчального курсу із пенітенціарної педагогіки і психології для студентів спеціальності «соціальна робота» ДВНЗ «ПДТУ».

У ряді експериментальних досліджень рефлексія виступає не тільки як суттєвий компонент будь-якого іншого предмета, але і як предмет спеціального психологічного вивчення, наприклад: у дослідженні Н. І. Гуткиної рефлексивних очікувань особистості, М. М. Муканова – специфіки рефлексії у представників «традиціональної культури», А. В. Захарової, М. Е. Боцманова і Е. Р. Новікової – вікових особливостей рефлексії [2; 5].

При цьому залежно від тієї області, у якій проводиться психологічне дослідження, виділяється та чи інша «грань» рефлексії, акцентується той чи інший її аспект. У цілому аналіз вітчизняних конкретно-експериментальних робіт, присвячених вивченню рефлексії, показує, що вона досліджується в чотирьох основних аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному та інтелектуальному. Виходячи з цього, розглянемо найбільш поширені визначення рефлексії, що

формулюються в контексті проблематики тієї чи іншої галузі психології, як: 1) здатність розуму звертати свій «погляд на себе», 2) мислення про мислення; 3) аналіз знання з метою отримання нового знання або перетворення знання неявно-го в явне; 4) самоспостереження за станом розуму або душі; 5) вихід з поглиненості життєдіяльністю; 6) дослідницький акт, що направляється людиною на себе, і т. п.

Крім цього, актуальність дослідження особливостей рефлексії засуджених обумовлена запитом кримінально-виконавчої практики у зв'язку з сучасними процесами, зокрема, зростанням кількості рецидивних злочинів серед їх загальної кількості. Нинішня виправна система, слід визнати, що не відповідає тому рівню поводження з злочинцями, який є в розвинених країнах. Природно, вона не відповідає тому, якою б ми хотіли її бачити. Ступінь реалізації психологічних знань на практиці залежить від рівня психологічної підготовки персоналу, його переконаність у необхідності толерантного індивідуального впливу на особистість. Як і раніше в кримінально-виконавчій системі працює багато співробітників, вихованих на традиціях 80-х років, які вважають, що набагато ефективніше, а головне – простіше домогтися потрібної поведінки від засудженого, якщо перемістити його в дисциплінарний ізолятор, надіти наручники, гамівну сорочку, ніж здійснювати кропітку роботу.

Вивчення особливостей особи злочинців почалося ще наприкінці XIX століття. Психологічні особливості особистості засудженого завжди цікавили і письменників, учених (І.П.Башкатов, Ф.М.Достоевський, В.Т.Пікуль, Н.А.Стручков, Г.Ф.Хохряков, Н.М.Ядринцев, П.Ф.Якубович та ін.). Нові кримінологічні дослідження в нашій країні отримали в 60-ті роки минулого сторіччя. Але в той час поглибленого вивчення особистості саме засуджених не проводилося, що стало наслідком неприпустимо повільного проникнення в науку пенітенціарного профілю і в пенітенціарну практику сучасних психологічних методів.

З метою формування репрезентативної вибірки було створено 3 групи досліджуваних:

- I група – злочини проти власності (крадіжки майна, махінації);
- II група – насильницькі злочини проти життя і здоров'я особи (вбивства, нанесення важких тілесних пошкоджень, сексуальне насильство);
- III група – злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Ми у своєму дослідженні охопили вибірку віком від 20-30 років. Обрано такі вікові рамки тому, що саме цей вік є найбільш уразливим до особистісних змін, до того ж ця група найбільш злочинно активна [1].

Особистісні зміни діагностувалися за двома показниками:

- в залежності від типу скоєного злочину;
- в залежності від стадії і строку відбування покарання засудженої.

Якщо досліджувана на момент дослідження перебувала у колонії час першого періоду, – то вона відноситься до осіб І групи, тобто першої стадії відбування покарання. Якщо випробувана на момент дослідження відбувала покарання на середині строку покарання, то вона належала до ІІ групи, (тобто стадії адаптації до умов колонії). Якщо ж засуджена, на момент дослідження перебувала на третьому періоді відбування покарання (закінчення строку), її зараховували до третьої групи, або такої, що супроводжується повторною стресогенною ситуацією (занепокоєння очікуваним спілкуванням із “вільним” суспільним життям).

Загальна кількість досліджуваних, що перебувають у колонії і взяли участь у нашому дослідженні, становила 257 жінок. Відповідно у кожній із трьох груп за строком відбування покарання було по 85 осіб. У кожній із трьох груп за складом злочину налічувалось по 42 особи віком 20-30 років.

Згідно з І.М. Семеновим та Чернишовою О.В. [4; 5] вважаємо, що моментом, який ініціював особистісну рефлексію, є конфліктність ситуації, що виражається в наявності суб'єктивного протиріччя між сформованими формами поведінки суб'єкта як особистості і реальними вимогами, що пред'являються до нього конкретною ситуацією. Це підтверджує той факт, що з одного боку, засуджена яка усвідомила свою провину, проаналізувала та відрефлексувала свій життєвий шлях, та його помилки (особливо ті, що привели жінку до скоєння злочину та позбавлення волі), бажає виправити своє становище, повернутися до рідних і почати з “чистого аркуша”, але вимоги наявної ситуації - вимоги відбування строку покарання не дозволяють зробити це негайно. Для цього засудженій необхідні внутрішні сили для побудови планів на майбутнє, обов'язково психологічна підтримка, та психологічний супровід на протязі всього строку відбування покарання.

Ми провели дослідження рівня рефлексії за методикою А.В.Карпова на початку експерименту і після проведення заходів з розвитку рефлексії в засуджених жінок (індивідуальних психокорекційних бесід, рефлексивних вправ програми авторського психотренінгу, розкриття творчих здібностей та їх реалізації (конкурс краси, вишивання, виготовлення костюмів, написання сценаріїв, віршів, спів, танці, акробатичні номери та ін).

Табл.1.

МЕТОДИКА КАРПОВА А.В.

Шкали	Mean	Std.Dv.	Diff.	t	df	p
Рефлексія 1	114,92	12,20				
Рефлексія 2	127,97	15,12	-13,05	-8,50	62	0,000

З таблиці видно, що рівень рефлексії статистично значимо вище після проведених заходів ($p < 0,00$), що може проявлятися в позитивному самосприйнятті, підвищенні настрою, покращенню результатів праці (норма вироблення деталей пошиття підвищилася на 10-27%), налагодженні соціально-корисних зв'язків, підвищенням інтересу до себе як до жінки (користування косметикою, зачіски, більш охайний вигляд), частіше листування з родичами, друзями, знайомство з позитивно-налаштованими засудженими, запис до бібліотеки (читання тематичної, класичної літератури, віршів), зменшення кількості стягнень та підвищення кількості заохочень за поведінку та сумлінне ставлення до праці, під час навчання в загальноосвітній школі при колонії підвищення якості і успішності навчання (покращення оцінок, більш ретельна підготовка до домашніх завдань, самостійного опрацювання навчального матеріалу, частішають виходи до дошки, поліпшення оцінок). Такі результати обумовлені перш за все усвідомленням своєї провини, що спричинив «рефлексивний поштовх», переосмислення пройдешнього життєвого шляху до засудження, усвідомлення важливої ролі себе як творця власного життя, власної долі, налаштування на більш моральну реалізацію свого життєвого плану в соціально-прийнятих нормах суспільства. І ці критерії в цілому, підтверджують висунуту нами гіпотезу.

Провівши дослідження самоописів за методикою самоствавлення Століна, ми визначили, що розкриваючи свої особистісні особливості, засуджені насамперед називають риси, які вказують на взаємовідносини з іншими людьми (ніжна, добра, товариська, жорстока, ласкава, відповідальна, підла,

співчуваюча). Цікаво, що засуджені у своїх самоописах в два рази частіше називають особистісні характеристики, серед яких переважають емоційні особливості (зла, вразлива, дратівлива, чуйна, ранима).

Вельми не значущою для засуджених є ділова сфера. Засуджені рідше підкреслюють своє позитивне ставлення до виконуваних обов'язків, майже не присутні в їх самоописах професійні успіхи, індивідуальний стиль роботи, тобто тема праці присутня але у своєму розкритті носить обмежений характер.

Значне місце в самохарактеристиках засуджених займає тема сім'ї. З усіх сімейних уз найчастіше респонденти відзначають ставлення до дітей (люблю дітей, люблю грати з дітьми), а також ставлення до батьків (дуже люблю свою маму; кинута батьками; хочу, щоб мама не хворіла). У зв'язку з засудженням відбувається перебудова соціальних функцій, контролю свого бюджету, часу. Це призводить до зміни вимог до себе як особистості: у самоописах засуджених характеристика готівкових сімейних відносин, виконання ролі дружини зустрічається рідко (хочу сім'ю, дітей і все як у людей; бажаю побудувати сім'ю).

Цікавий факт, що в самоописах засуджених з контрольної групи набагато рідше зустрічаються описи життєвого шляху, роздуми про життя, як у засуджених з експериментальної групи, особливо після проведених заходів з розвитку рефлексії. (Дивлюся на життя і бачу її всі сторони, життя дається один раз. Я, на жаль, зробила величезну помилку в своєму житті і намагаюся її виправити; Я знаю, чого хочу від життя). На першому, формуючому етапі експеримента, засуджені з усіх груп негативно оцінюють прожите життя, повсякденні справи і життєві перспективи, у них знижена потреба в самореалізації, і надалі вони планують пасивне існування. Проте кількість відповідей на питання «Хто Я?», звернених у майбутнє, дуже невелика. Засуджені часто живуть мимовільними спогадами про минуле життя. В основі цього лежить явище контрасту між життям в колонії і життям на волі. Чим більше здається безнадійно втраченим і лишнім для людини минуле, чим більше воно відрізняється від справжнього, тим наполегливіше і наполегливіше повертається до нього думка. Але на етапі констатуючого експерименту в експериментальній групі кількість самоописів з позитивним забарвленням та планами на майбутнє значно зросло. Спостерігаються такі самоописи «Я навчилася сприймати себе і свій життєвий шлях таким, як він є, з його помил-

ками і негараздами, Я сприймаю себе оновленою, прийду до щасливого майбутнього, як звільнюся»; «Я піду вчитися»; «Я створю власну родину»; «Я буду коханою і буду кохати», «Я хочу грати на фортепіано для діточок» та ін.

Явищем контрасту можна пояснити той факт, що спогади засуджених носять переважно приемний характер. Проте зміст спогадів засуджених про минуле життя не залишається незмінним, він перебудовується і переосмислюється у зв'язку з еволюцією спрямованості їх особистості. Прагнення, бажання засуджених в основному пов'язані з певними втратами, які вони хотіли б заповнити (Довго караю себе за те, чого вже не виправити; Вважаю, що занадто багато принесла болю рідним; багато зробила помилок у житті; Хочу на волю; Хочу додому; Я – людина, якій не вистачає духовного спілкування; Я дуже шкодую про зроблене, але пізно вже щось виправити).

Отже, в самохарактеристиках засуджених присутній сильний особистісний, оціночний компонент. Розкриваючи свої особистісні особливості, засуджені насамперед називають риси, які вказують на взаємовідносини з іншими людьми. У висловлюваннях деяких засуджених є іпостасі, протилежні один одному.

Засуджені схильні вважати себе через ті характеристики, які виділяють їх з соціального оточення («Я засуджена», «Я зечка»). Часто зустрічаються описання життєвого шляху, які тісно пов'язані з категорією «Я як суб'єкт засудження».

За критерієм Вілкоксона ($p < 0,05000$) дані таблиці показують, що за такими показниками самоставлення особистості як S - Інтегральне позитивне самоставлення, I - Повага до себе, IV - Аутосимпатія, 2 - Ставлення інших, 3 - Близькість до себе, 4 - Самовпевненість, 5 - Самоприйняття, 7 - Саморозуміння отримані статистично достовірні результати.

Табл.2.

**ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ГРУПА
МЕТОДИКА САМОСТАВЛЕННЯ В.В.СТОЛІНА
ПОРІВНЯННЯ ДО І ПІСЛЯ ПРОВЕДЕНИХ ЗАХОДІВ**

Шкали	T	p-level
S	190,50	0,00
I	12,50	0,01
II	3,00	0,12
III	9,50	0,07

IV	0,00	0,03
1	3,00	0,22
2	0,00	0,03
3	13,00	0,01
4	4,50	0,02
5	187,00	0,00
6	630,50	0,59
7	47,50	0,00

Так, інтенсивність позитивного зрушення за загальним рівнем інтегрального почуття за чи проти власного Я перевищує інтенсивність негативного ($p < 0,00$). Такий розподіл критерію проявляється в поведінці піддослідних експериментальної групи в позитивному самостваленні, та ставленні до інших засуджених, самоприйнятті, прийнятті оточуючих, саморозумінню, оптимістичному налаштуванню на життя після звільнення, і обумовлено проведеними заходами з розвитку рефлексії: індивідуальними психокорекційними бесідами, рефлексивними вправами програми авторського психотренінгу, розкриттям творчих здібностей та їх реалізації (конкурс краси, вишивання, виготовлення костюмів, написання сценаріїв, віршів, спів, танці, акробатичні номери та ін).

Отже можемо зробити висновки, що становлення рефлексії у межах виправної колонії під час відбування покарання безпосередньо залежить від розвитку здатності до самопізнання та самоаналізу, вміння покладатися на самооцінку та спроможності регулювати поведінку, співвідносячи її з очікуваннями інших людей. Визначено, що існує взаємозв'язок між рефлексією і особистісними змінами, які відбуваються в особистості засуджених жінок під час відбування покарання.

Література

1. Пищелко А.В., Сочивко Д.В. Реадаптація и ресоціалізація. – М. : ПЕРСЭ, 2003. – 208 с.
2. Рогимов И.М. Теоретические и практические проблемы исправительно-трудового воздействия. – Баку: Элси, 1981. – 118 с.

3. Тепленева И.А. Развитие рефлексии как условие перестройки ценностно-смысловых составляющих образа мира человека: Дис. ...канд. психол. наук. Барнаул, 2002.-2219.
4. Чернышева Е.В. Криминологические и психологические показатели личности осужденного // Пасхи: научный психологический журнал / Урал.гос.пед.ун-т. Екатеринбург, 2005. -№ 2 (12). -С. 191-209.
5. Чернышева Е.В. Особенности представлений осужденных к лишению свободы о себе // Пасхи: научный психологический журнал / Урал.гос.пед.ун-т. Екатеринбург, 2005. – № 2 (12). – С. 210–218.

In this article there are took up the interconnections between the reflection and changes that take place in the personality of condemned women who are serving their sentence.

Keywords: *reflection, resocialization, readaptation, imprisonment, personality changes, aggression, self-concept, feelings of guilt.*